

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 125–140

doi 10.15421/26190209

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94 (470) «1789/1861»

Хазяїн регіону: Йоганн Корніс та колонізаційні процеси на Південному Заході Російської імперії (перша половина XIX ст.)

Н. В. Венгер

Доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000–0002–8898–5734

nataliyavenger@yahoo.com

Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
Україна 49010

Анотація. *Мета статті:* здійснити аналіз діяльності Йоганна Корніса – неформального лідера менонітських колоній Південного Заходу Російської імперії першої половини XIX ст. Використано загальноісторичні методи, аналіз джерел та сучасної західної історіографії для відтворення образу свого героя. *Результати.* Працьовитий господар та вдалий підприємець, Й. Корніс очолював низку господарських об'єднань («Товариства лісорозведення», «Товариства поліпшення сільського господарства, промисловості та торгівлі»), створених менонітами за бажанням Піклувальних органів. В 1820–1848 рр. діяльність Корніса була спрямована на комплексний та взаємопов'язаний процес розвитку поселень та регіону, до якого входили завдання господарського освоєння та пошуків спеціалізації, запровадження на Південному Заході імперії засад товарно-грошових відносин, адміністративної інтеграції, колонізації, соціальної асиміляції та етнічної консолідації. Спонукальним мотивом діяльності Корніса була його переконаність у важливості ринкової

спрямованості розвитку менонітських та оточуючих їх поселень. Його інноваційні проекти вплинули на господарський розвиток поселень (землеробство, тонкорунне вівчарство, вирощування технічних культур, іригацію, лісорозведення) та сприяли розвитку регіону в цілому. Корніс запровадив низку соціальних проєктів, реформував освіту колоністів, цікавився розвитком наукових знань. У формальному сенсі Йоган Корніс не був частиною бюрократичної системи адміністративної вертикалі імперії, але виконав роль механізму, який пов'язував цю вертикаль з господарськими та економічними структурами на локальному рівні. Феномен Корніса був проявом особливостей розвитку замкненого протестантського колективу в умовах колонізації, необхідності господарської адаптації та збереження світоглядної ідентичності. Менонітське суспільство не могло сприйняти лідера, нав'язаного владою. Проте протестантське населення колоній мало потребу в таких особистостях, яким був Корніс – лідерах із власного середовища, здатних на сміливі вчинки, «широку оптику» поглядів, світоглядний прорив та аналітичні здібності. У загальній ретроспективі аналізу розвитку поселень феномен діяльності Корніса підтверджує, що менонітський соціум мав здібність до самореформування, що забезпечило йому гідну позицію в ході розгортання модернізаційних за характером процесів на Південному Заході Російської імперії. *Практичне значення:* для використання в підготовці узагальнюючих праць з проблем колонізації та протестантизму на Південному Заході Російської імперії. *Новизна:* створено узагальнюючий образ лідера протестантського типу на теренах менонітських колоній. *Тип статті* – теоретико-аналітичний.

Ключові слова: колонізація; меноніти; протестантські лідери; міжетнічні стосунки.

Надійшла до редколегії 28.05.2019

Прорецензована 24.12.2019

Рекомендована до друку 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 125–140

doi 10.15421/26190209

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94 (470) «1789/1861»

Хозяин региона: Иоганн Корнис и колонизационные процессы на Юго-Западе Российской империи (первая половина XIX ст.)

Н. В. Венгер

Доктор исторических наук, доцент

ORCID: 0000–0002–8898–5734

nataliyavenger@yahoo.com

*Днепропетровский национальный университет
имени Олесь Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепр,
Украина, 49010*

Аннотация. *Цель статьи:* провести анализ деятельности Иоганна Корниса – неформального лидера менонитских колоний Юго-Запада Российской империи первой половины XIX в. Автор использует общеоисторические методы, анализ источников и литературы для воссоздания образа своего героя. *Результаты.* Трудолюбивый хозяин и удачливый предприниматель, Корнис возглавлял ряд хозяйственных объединений («Общество лесоразведения», «Общество улучшения сельского хозяйства, промышленности и торговли»), созданных меннонитами по желанию органов опеки. В 1820–1848 гг. деятельность лидера была направлена на комплексный и взаимосвязанный процесс развития поселений и региона, в который входили задачи хозяйственного освоения и поисков специализации, введения на Юго-Западе основ товарно-денежных отношений, административной интеграции, колонизации, социальной ассимиляции и этнической консолидации. Побудительным мотивом деятельности Корниса была его убежденность в важности рыночной направленности развития менонитских и окружающих их поселений. Его инновационные проекты повлияли на хозяйственное

развитие поселений (земледелие, тонкорунное овцеводство, выращивание технических культур, ирригацию, лесоразведение) и способствовали освоению региона в целом. Корнис реализовал социальные проекты, реформировал образование, интересовался развитием научных знаний. Иоганн Корнис не являлся частью бюрократической системы административной вертикали империи, но исполнил роль механизма, который связывал эту вертикаль с хозяйственными и экономическими структурами на локальном уровне. Феномен Корниса был проявлением особенностей развития замкнутого протестантского коллектива в условиях колонизации, необходимости хозяйственной адаптации и сохранения мировоззренческой идентичности. Менонитское общество, которое имело традиции религиозной замкнутости, не могло воспринять лидера, навязанного властями. Однако оно нуждалось в таких личностях, которым был Корнис – лидерах из собственной среды, способных на «широкую оптику» взглядов, мировоззренческий прорыв и аналитические способности. В общей ретроспективе анализа экономического развития поселений феномен деятельности Корниса подтверждает, что менонитского социум имел способность к самореформированию, что обеспечило ему достойную позицию в ходе развертывания модернизационных по характеру экономических процессов на Юго-Западе Российской империи. *Практическое значение:* для использования в подготовке обобщающих работ по проблемам колонизации и протестантизма на Юго-Западе Российской империи. *Новизна:* создан образ лидера менонитских колоний протестантского типа. *Тип статьи:* теоретико-аналитический.

Ключевые слова: колонизация; меннониты; протестантские лидеры; межэтнические отношения.

Поступила в редколлегию 28.05.2019

Прорецензирована 24.12.2019

Рекомендована в печать 28.12.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664–9950 (Print)

ISSN 2707–6385 (Online)

2019. Vol. 2(27). Issue 2, pp. 125–140

doi 10.15421/26190209

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK112.8–112.42

The host of the region: Johann Cornies and the colonization processes in the Southern West of the Russian Empire (the first half of the 19th century)

N. V. Venger

D. Sc., Associate Professor

ORCID: 0000–0002–8898–5734

nataliyavenger@yahoo.com

*Oles Honchar Dnipro National University
 72 Gagarin Avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. The purpose of the article is to analyze the activities of Johann Cornies who was an informal leader of the Mennonite colonies at the first half of the 19th century. The author uses general historical *research methods*, analysis of sources and contemporary historiography to recreate the image of this article hero. *Results.* A skillful owner and a successful entrepreneur, Cornies ran a number of business associations («Forestry Society», «Society for the Improvement of Agriculture, Industry and Commerce / Agricultural Union») founded by the Mennonites at the request of the Guardianship Committee. In 1820–1848 Cornies focused his activities on a comprehensive and interrelated process of the settlements' and the region's development. Those included the tasks of economic development and the search for this region specialization, as well as market relations introduction, administrative integration, colonization, social assimilation and ethnic consolidation. Cornies was motivated by his conviction of the importance of the market way of the Mennonite

and surrounding settlements' development. His innovative projects impacted the economic promotion of the settlements (their ways of agriculture, fine-fleeced sheep farming, cultivation of industrial crops, irrigation, and forestry) and contributed into the development of the region as a whole. Cornies also implemented social projects, reformed education, was interested in the development of scientific knowledge. Johann Cornies was not a part of the bureaucratic system of the administrative vertical in the Empire, but he was a kind of link that connected the vertical with economic structures at the local level. The Cornies' phenomenon was a manifestation of the closed Protestant congregations' under the conditions of colonization development, when they needed for economic adaptation and the preservation of their ideological identity. Mennonite society, which had traditions of religious isolation, could not perceive the leader imposed by the authorities. However, the congregations also needed the kind of personalities as Cornies was. He was a leader from their own environment, with «broad optics» of view, ideological breakthrough ability and analytical skills. In a general retrospective of the analysis of the economic development of settlements, the phenomenon of Cornies' activity confirms that Mennonite society had the ability to self-reform, which provided them with a high position in the modernization processes of the Russian Empire. *Practical value:* can be used for synthesis works on the problems of colonization and Protestantism in the Southern West of the Russian Empire. *Novelty:* the image of the leader of the Protestant type in the Mennonite colonies was created. *Type of article:* theoretical and analytical.

Keywords: Colonization; Mennonites; Protestant leaders; Interethnic relations.

Received 28.05.2019

Reviewed 24.12.2019

Accessed 28.12.2019

Постановка проблеми. Ім'я цієї людини не було зафіксовано в офіційних списках посадовців першої половини XIX ст., які здійснювали державне керівництво на Південному Заході Російської імперії. Проте діяльність Йоганна Корніса (1789–1848) – одного з лідерів менонітських поселень, представника етнічної еліти, який досяг успіху на службі російському уряду, залишила помітний слід в історії регіону. Історія життя та діяльності Й. Корніса пов'язана з колонізаційними процесами, ініційованими владою з кінця XVIII ст. Як людина, яка належала до середовища самих колоністів та була вельми зацікавлена в сталому розвитку своїх територій, Корніс активно сприяв успішності програми переселення та адаптації іноземців на локальному рівні. Його енергія та харизма, які діяли інколи всупереч традиційним уявленням членів його конфесійної спільноти, призвела до позитивних змін не лише у житті менонітських поселень, але й здійснила вплив на розвиток колоній інших етнічних груп та регіону в цілому. Період активної діяльності цієї особистості (з 1820-х по 1848 рр.) без перевершення слід вважати епохою Й. Корніса.

Джерела та історіографія. Не зважаючи на певну провінційність регіону, який знаходиться у фокусі нашого дослідження, діяльність Корніса були помічена та по-різному оцінена навіть його сучасниками. Його адміністративні та господарські заходи й інновації викликали неоднозначні оцінки з боку одновірців, спостерігачів, очільників: від неприйняття до визнання та майже панегіриків (О командировании Кеппена; Фадеев А. М., 1897; Гавел, 1848; Клаус А., 1869; Каменский П., 1985). Характер сприйняття діяльності Корніса залежав від соціальної та конфесійної приналежності авторів, які в своїх творах згадували про результати його керівництва. Цілком схвальними були відгуки, які лунали з боку офіційної влади та близьких до неї кіл. Першу публічну характеристику діяльності Корніса було представлено Гавелом в «Журналі міністерства державного майна» (Гавел, 1848). Автор надає дещо ідеальний портрет людини, життю якого варто наслідувати. В оцінці Гавела, Корніс – «справжній християнин, відданий монарху, як це довела його діяльність» (Гавел, 1848, с. 230). Розповідаючи про господарські успіхи лідера колоній, історію його особистого збагачення та суспільної активності, автор запевняв, що матеріальні цінності були для Корніса не метою, а засобом, сходиною для подальшого розвитку.

Запропонована Гавелом позитивна оцінка діяльності Корніса у подальшому була підтримана та культивована тими посадовцями, вченими, політиками та суспільними діячами, які брали участь у дискусіях стосовно значення колоніза-

ції (Фадеев А., 1897, сс. 168, 481; Клаус А., 1869), або підтримували колоністів та визнавали їх внесок у економічний розвиток Південного Заходу Російської імперії в умовах складання «німецького питання» – одного з націоналістичних концептів останньої третини XIX ст. (Каменський П., 1895). Наприклад, А. Гакстгаузен у своїх нотатках про колонії називав Корніса «найбільш впливовою особистістю в південній Росії» та привертая увагу до успіхів поселень, які знаходились під його наглядом. Дослідник стверджував, що не одне рішення не приймалося без участі лідера. Він повідомляв, що його оцінка діяльності Корніса базується не лише на власних спостереженнях, але й на відгуках місцевих чиновників, адже до нього з повагою ставилися не лише посадовці (граф П. Д. Кисельов, керівники Піклувального комітету С. Х. Контеріус, А. В. Фадеев), але й навіть монархи (Олександр I, Микола II) (Гакстгаузен А., 1870).

Якщо державницька оцінка діяльності Корніса носила схвальний характер, колоністське середовище, яке реально відчувало на собі моральний та соціальний тягар його експериментів, демонструвала контрверсивність поглядів стосовно нововведень. Оскільки позиція Корніса не була типовою для замкненого традиційного соціуму менонітів, а результати вимагали часу, лідера підтримували лише більш мобільні та прогресивні страти менонітського суспільства – великі землевласники, підприємці та нова генерація вчителів, чий світогляд виходив за межі релігійної традиції. З цієї причини, за підрахунками канадського дослідника Х. Діка, лише вісім з 44 відомих описів історії Молочанських колоній XIX ст. згадують про Корніса (Dyck H. L., 1984, p. 13).

Лише нове покоління представників конгрегацій другої половини XIX – початку XX ст., які відчували наслідки реформ, змінили своє ставлення до господарських експериментів Корніса. Його образ втратив негативну одіозність. В наративах того часу лідер представлений як «велика людина» та «героїчна особистість». Навіть у цілком консервативному «Менонітському щорічнику» про нього згадується як про «приклад великого реформатора в менонітській історії» (*Mennonitisches Jahrbuch*, 1907, 66–81; 1908, 53–54). Особливо рельєфним та вражаючим є образ Корніса, намальований в працях найбільш відомих менонітських істориків Ф. Ісаака, Д. Еппа, П. Фрізена, які оцінювали минуле колоній через призму позитивної динаміки їх розвитку, реформування та трансформації. Франц Ісаак запевняв, що «Корніс привів менонітів на стежку досягнень, що зробило їх прикладом для навколишнього населення як в сфері їх практичної діяльності, так і моральної поведінки»

(Isaac F., 1908). Д. Епп називав лідера «титаном» та «благодійником людства», прикладом «дійсно-го християнина», організатором, «людиною з заліза та сталі», першопрохідником. Епп вважав, що діяльність Корніса стала початком успіху менонітів в Росії (Епп D. H., 1994, pp. 1, 8, 46, 80–81). Хоча раніше Корніса звинувачували у руйнуванні релігійних традицій, П. Фрізен – автор змістовної та об'ємної версії історії колоній, визначив місце Корніса серед осіб, важливих для розвитку менонітської церкви: «...Давайте згадаємо наших двох вчителів – Менно та Корніса» (Friesen P. M., 1978, p. 199). Нова генерація істориків начебто виправдовувала дії Корніса перед попередніми поколіннями. Ісаак розглядав період його керівництва як етап боротьби двох тенденцій – релігійної (консервативної) та передової (трансформаційної), у якій, як довели подальші події, Корніс достойно переміг, чим забезпечив щасливе майбутнє поселень. Д. Епп зауважував, що «великі завдання Корніса» є виправданням його жорсткості та рішучості у проведенні реформ. Фрізен вважав, що Корніс посилив менонітські цінності, укріпивши конгрегації економічно.

В сучасній історіографії в цілому зберігається позитивне ставлення до реформаторських та господарських зусиль Корніса. Автори розглядають постать Корніса у трьох перспективах: з точки зору його ролі у формуванні локальної економіки регіону; у ракурсі діяльності на межі традиціоналізму та інновацій у самому суспільстві; вивчають його адміністративні здібності та медіативну роль між окремими етнічними групами, які будували своє майбутнє в регіоні. Це простежується, перш за все, в менонітській історіографії – дослідженнях Х. Діка, Д. Ремпела, Дж. Стейплза, Дж. Юрри, (Dyck H. L., 1984; Rempel D. G., 1974; Staples J. R., 2003; Staples J., 2004; Urry J., 1989). Не зважаючи на те, що окремі сюжети життя та діяльності Корніса знайшли часткове висвітлення в працях російських та українських дослідників (Дружинина Е. И., 1970; Дружинина Е. И., 1981, сс. 24, 187; Венгер Н. В., 2006), ця легендарна особистість усе ще залишається маловідомою для українського читача.

Мета цієї публікації полягає у тому, щоб заповнити цю лакуну та, відтворивши образ Й. Корніса як світського лідера менонітських протестантських колоній, доповнити наші уявлення не лише про колонізацію як специфічну соціально-просторову ситуацію, але й про особливості господарського розвитку Південно-Західного регіону Російської імперії першої половини XIX ст. в цілому.

Виклад основного матеріалу. Походження та соціальне оточення Й. Корніса. Особливості феномена Корніса полягали в тому, що він похо-

див із замкненого та закритого для оточуючого світу середовища менонітських конгрегацій, проте, керуючись розвиненим у ньому раціональним мисленням та прагматизмом, зумів подолати світоглядні обмеження його одновірців заради прогресу. Менонітські громади, що влаштувалися на Південному Заході Російської імперії наприкінці XVIII ст., були послідовниками протестантської церкви, сформованої в XVI ст. на території Голландії, Швейцарії та Німеччини (Friesen P. M., 1978). Внаслідок тривалого ендегамного розвитку менонітство, подібно до інших замкнених співтовариств, пройшло шлях від деномінації до етноконфесійної спільноти, тобто набуло ознак етносу (Брук С. И., 1869). Для представників подібних соціальних груп (в Російському контексті близькими до них були молокани, духобори) характерним було усвідомлення власної автономності та конфесійної винятковості. Відокремлюючи себе від навколишнього соціуму, етнічного та конфесійного масиву, меноніти відрізнялися не лише господарсько-культурними та етнічними особливостями, але, перш за все, високим рівнем групової самоідентифікації. Саме ця особливість дозволяла зберігати зміст постійних компонентів їх культурного світу – усвідомлення власної богообраності, пацифізм, визначальне значення аграрної діяльності (як фактор збереження автономного існування), традиції релігійного керівництва, конфесійного виховання та ендегамії. Іншими словами, менонітські конгрегації (в уявленні самих членів) були «збалансованими» мікросуспільствами, в яких релігійні пріоритети (за суб'єктивною позицією менонітів) мали забезпечити спільноті стабільність та процвітання.

Й. Корніс виявився тим лідером, який порушив цей баланс, вивів конгрегації зі «стану ілюзорного комфорту», який в умовах майбутньої модернізації не міг забезпечити сталий розвиток поселень. Важливо, що частково руйнуючи традиції (наприклад, замкненість общин), він не розламав суспільство, а підштовхнув його вперед, запропонувавши нові, більш багатообіцяючі економічні перспективи. Оскільки Корніса складно назвати «типовою», модальною особистістю своєї спільноти, важливим є питання, яким чином формувалася світогляд майбутнього лідера, якими були шляхи його особистісного розвитку та адміністративної кар'єри.

Перші офіційні версії біографії Корніса були представлена у публікації Гавела (Гавел, 1848) та в мемуарах французького маршала О. Мармона, який познайомився з Корнісом під час подорожі Південно-Західною Росією (близько 1840 р.) (Мармон О., 1840).

Йоганн Корніс народився 1789 р. (в початковий рік менонітської еміграції до Росії) неподалік від Данцига – місця виходу менонітів зі Західної Пруссії. Його батько, у колишньому моряк, був власником невеликого готелю. Маючи деякі кошти, він був спроможний надати своїм нащадкам освіту. Йоганн Корніс – старший син у родині – відрізнявся здібностями та допитливістю, був талановитим та розумним. У 1804 р. родина емігрувала до Російської імперії, а з 1806 р. оселилась у с. Орлово на Молочних водах. В умовах еміграції та складного адаптаційного періоду родині бракувало грошей. Мармон стверджував, що на момент переселення капітал сім'ї складав не більше 1 000 крб. Займаючись землеробством, батько Корніса збільшив сімейні накопичення і розділив їх між синами, перелічивши кожному по 4 тис. крб. (Мармон О., 1840, с. 251). Через три роки його капітал, як указував Мармон, зріс до 7 тис. крб. (Мармон О., 1840, с. 252).

Йоган працював у якості найманого працівника на млині. На зароблені гроші він придбав у місцевих селян повозку та зайнявся торгівлею, здійснивши декілька подорожей до Криму, що було на той час ризикованою справою. Заробивши додаткові статки, він зумів отримати кредит, на які купив овець та в 1812 р. взяв в оренду під пасовища частину менонітських земель (Гавел, 1848, с. 220–221). Незабаром Корніс придбав землю та заснував власний хутір Юшанлі, де була започаткована експериментальна ферма. В 1816 р. він заснував кінну ферму, для чого виїхав на Дон та особисто обрав племінних жеребців (Гавел, 1848, с. 221). Як стверджує канадський дослідник Дж. Стейплз, базовий капітал Корніса формувався в 1812–1817 рр. у тому числі через використання відкупного права на пивоваріння, яке майбутній лідер спільно з В. Мартенсом вперше придбав у Піклувального комітету в 1816 р. (утримував до 1830 р.) (ДАОО, ф. 89, оп. 1, спр. 43). На своїх землях на хуторі Юшанлі підприємець заснував цегляний і черепичний заводи (Коновалова О., 2002), тютюнове виробництво, для діяльності якого було закуплено «сигарні» машини (Ерр Д. Н., 1995, р. 21).

Згадуючи початкові часи своєї підприємницької діяльності, в 1923 р. Корніс писав у листі другу, як наполегливо він працював з ранку до ночі, переконаний у важливості того, що робить, не дозволяючи нікому, хто думав по-іншому, впливати на нього (Гавел, 1948, с. 30).

Напрацьовані у агросфері гроші Корніс інвестував у промисловість. У 1830-х рр. він неодноразово надавав фінансову підтримку І. Класену, своєму родичу, власнику суконної фабрики із с. Гальбштадт (ДАОО, ф. 89, оп. 1, спр. 352). Він свідомо вкладав

кошти в промисловість, оскільки був переконаний, що розвиток неаграрного сектора економіки є одним із чинників майбутньої успішності колоній.

Завдяки своїм господарським успіхам, до 30-ти років Корніс став заможною, відомою та впливовою постаттю в середовищі менонітів. Активна співпраця Корніса з органами влади простежується з 1817 р., коли за рекомендацією Опікунської контори його було призначено радником і спостерігачем за новими поселеннями Данцигських менонітів на Молочній (Urty J., 1989, р. 111). Колонізація продовжувалась, і Корніс був обраний повноважним представником від колоній Молочної для обрання земель майбутніх менонітських поселень. Внаслідок цього з'явилися поселення під Маріуполем (Маріупольський менонітський округ (РДІА, ф. 383, оп. 29, спр. 634, арк. 30, 57; РДІА, ф. 1181...), де оселились емігранти з Віртемберга. Саме на цей період припадає початок суспільної кар'єри цієї особистості. Як свідчив Гавел, на цьому шляху його підтримував С. Х. Контеніус – голова Піклувального комітету іноземних колоністів. Корніс згадував: «Я досяг успіху завдяки його підтримці» (Гавел, 1848, с. 224). Не менш важливою у подальшому була й співпраця з наступником С. Контеніуса – І. М. Інзовим. Особистий шлях Й. Корніса до неформального лідерства полягав через власний господарський успіх та підтримку тих можновладців, хто вірив в нього та довіряв йому.

Адміністративна діяльність Й. Корніса та його проекти у аграрному секторі. До 1820-х рр. для менонітських колоній в цілому закінчився адаптаційний період. Влада більше не бажала вкладати гроші в улаштування поселень. Вона намагалась повернути видані раніше позики, створивши їх джерелом прибутку для казни. Молочанські меноніти приступили до виплати позик з 1820 р. Із загальної суми боргу (більше 5 000 000 крб.) до виплати бути призначено близько 4 000 000 крб. Частина грошей, витрачених на облаштування менонітських колоній була залишена без стягнення (Правила для взыскания...; История и статистика...).

Працьовиті та дисципліновані меноніти розглядалися владою як надійний соціальний ресурс, гарне середовище для експериментів. На рівні Піклувального комітету було вирішено поширити серед менонітів практику розведення мериносних овець. Вважалося, що в умовах посушливого клімату та ризикованого землеробства саме цей напрям господарської діяльності мав забезпечити надійний та стійкий прибуток як самим поселенцям, так і державній скарбниці. Відомо, що під час своєї каденції на чолі Піклувального комітету І. С. Контеніус подарував менонітам 30 голів тонкорунних овець, спонукаючи їх до обшарного роз-

ведення цих тварин. Ця пропозиція була підтримана та принесла позитивні результати. Через десятиліття влада звернула увагу на доцільність розведення більш цінних мериносних овець. Великі питання викликали механізми введення інновацій у менонітське середовище, яке було об'єднано скоріше релігійною, ніж господарською традицією. Найпростішим та найбільш органічним, на погляд очільників, був метод особистого прикладу. Для цього було обрано експериментальну ферму, досвід, вплив та харизму Йоганна Корніса.

Завдяки рекомендаціям І. М. Інзова, в 1824 г. підприємець отримав пропозиції для керівництва подальшим розвитком вівчарства в колоніях та закупки мериносних овець. Перша партія тварин буда привезена з Царського села – маєтку Олександра І. Друга закупка була здійснена самим Корнісом, для чого він відвідав Саксонію (Гавел, 1848, с. 223). Проект виявився вельми вдалим, і в наслідок селекційної роботи найкращі тварини були поширені в господарствах Херсонщини, Полтавщини, поблизу Воронежа за ціною по 200 крб за голову (Гавел, 1848, с. 222). Після 1824 р. Піклувальний комітет виступав з ініціативою створення на території колоній «Товариства вівчарства», яке на чолі з Корнісом стежило за результатами розвитку цього виду тваринництва. В 1830-х р. в менонітських колоніях на одну родину припадало до 30 голів овець. У цілому вовна складала 15,8 % експортної продукції, яка вивозилась через Азовські та Чорноморські порти, отже давала державі неабиякі прибутки (ДАОО, ф. 6, оп. 3, спр. 15253...).

Важливо, що як в цьому проекті, так і у подальшому Корніс не був простим виконавцем розпоряджень, наданих зверху. Він глибоко вникав в суть, багато подорожував (наприклад, відвідав Калмикські степи), вивчаючи досвід місцевого населення стосовно розвитку тваринництва. За його посередництвом навіть обговорювалось питання заснування менонітських колоній на території Сибіру, як вельми сприятливої території для розвитку цієї галузі господарства (Гавел, 1848, с. 223).

За деяким відомостям, в 1825 р. меноніти лише 10 % своїх земель використовували для землеробства, адже, вирушаючи в еміграцію, окремі родини перевозили із собою домашніх тварин. Як відомо, на Південь України колоністи привезли остфрисландську (голландську) породу корів, яка, пройшовши через певний термін адаптації та через схрещення з холмогорською породою (10 голів закуплено Й. Корнісом у Полтавській губернії), демонструвала високі показники продуктивності м'яса та молока (Agronomist Gavel's biography..., pp. 37–38). Наприкінці століття кожна менонітська родина мала близько 7–8 коней, 4–6 корів, молодняк, свиней та домашню птицю.

Розпочинаючи будь-який проект, Корніс з твердістю та силою духа переживав випробування. Під час несподівано жорстокої зими 1824–1825 рр. він втратив біля 800 голів овець та 200 коней. Цей випадок він прокоментував як справжній філософ та людина з протестантським світоглядом: «Бог примусив мене відчувати біль... Проте мій скот помер не від голоду, тому я не відчуваю внутрішніх докорів до самого себе. Я лише запитую себе, чи все я зробив, щоб зберегти те, що мені надано, чи все я врахував. Бог не завжди надає нам те, про що ми мріємо. Проте він одарює нас тим, що приносить нам користь. Тому я готовий працювати далі на славу Бога. Моя енергія не спрямована на те, щоб забезпечити лише своє буття. Я призваний для багато більших справ – стати корисним для послідовників» (Agronomist Gavel's biography..., p. 30).

На землях Польської Пруссії, з яких родини менонітів прибули до Росії, вони жили більш відокремлено. Бувши об'єднані у релігійні конгрегації, вони дотримувались індивідуального ведення господарської діяльності. Так сталося, що в Російській імперії серед менонітів склалась дещо інша традиція. У ході розвитку держави і початку процесів формування цивільного суспільства в Росії повільно набувала поширення практика створення громадських організацій. В 1830 р. Піклувальний комітет спонукає менонітів до утворення на території колоній «Товариства лісорозведення», а в 1836 р., за ініціативою А. Фадєєва, було засновано «Товариство поліпшення сільського господарства, промисловості й торгівлі». На чолі цих неурядових та напівформальних структур опинився Йоганн Корніс. Володіючи достатньо широким спектром повноважень, глава «Сільськогосподарського союзу» отримав можливість практичної реалізації багатьох задуманих ним проектів, які відповідали його особистому розумінню про прогрес і економічну доцільність. Корніс сфокусував свою діяльність на трьох основних напрямках: 1) ефективнішому розподілі господарських ресурсів на території поселень; 2) ефективнішому використуванні ресурсів; 3) стимулюванні аграрної промисловості і переорієнтації менонітської економіки на ринкові засади (Staples J. R., 2003, p. 119).

Завдяки його наполегливості та послідовності, інколи всупереч бажанням своїх одновірців, яке з побоюванням сприймало кожен нову пропозицію лідера, на території колоній було запроваджено такі нововведення:

- 1) чотирипілля;
- 2) на літо землі залишались на пару, що було важливим для успішної обробки засушливих земель;
- 3) популяризація вирощування тютюну;
- 4) бджільництво та виробництво шовку;

5) заохочення розвитку агропереробної промисловості та торгівлі сільськогосподарськими товарами;

6) лісорозведення;

7) використання лісосмуг як засіб боротьби з вітром у степах та за для збереження верхнього родючого шару ґрунту;

8) виробництво кормів та селекційна робота у галузі скотарства;

9) поступове поширення посіву зернових культур;

10) постійні іригаційні роботи за для покращення земель, побудова дамб;

11) підвищення доходу від присадибних територій шляхом їх раціонального використання, вироблення ефективного проекту менонітської будівлі;

12) вирощування картоплі та покращених стійких до хвороб штамів картоплі з насіння;

13) покращення зовнішнього вигляду поселень завдяки посадці дерев уздовж доріг, фарбуванню заборів та хат (Dyck H. L., 1984, p. 11).

Зупинимось на характеристиці деяких з вищезазначених нововведень. Важливим був внесок Корніса у керівництво програмою лісорозведення та садівництва в умовах степу. Засновуючи свої поселення, новопоселенці зіштовхнулись зі браком деревини – головного будівельного матеріалу того часу. Перші ліси з'явилися поблизу німецьких колоній в 1806–1810 рр. між с. Альтнассау та Вейнау. Проте найбільшого розмаху лісорозведення набуло після 1931 р., коли Піклувальний комітет зобов'язав кожну родину засадити по 1,5 десятин на подвірний наділ. Кожна сім'я мусила надати робітника, який мав відпрацювати упродовж двох днів на рік або в общинному саду, або за програмою лісорозведення. Корніс спонукав: «Треба, щоб кожний з повагою ставився до насаджування дерев, і все перетвориться у квітучий сад» (*Agronomist Gavel's biography...*, p. 38).

У своєму маєтку в Юшанлі на 13 десятинах землі Йоганн створив показовий розплідник, зібравши велику кількість дерев, типових для Катеринославської губернії, доводячи що всі вони також можуть зростати у степовому кліматі. Саджанці Корніс поширював не лише на території колоній, але й розсилав їх до Харкова та Криму. Міністр державного майна граф П. Д. Кісєльов підтримував програму, маючи наміри створити у степу показові лісові ділянки. У 1841 р. граф звернувся до Й. Корніса з проханням улаштувати зразкові школи для навчання місцевих малоросійських дітей лісорозведенню. Незважаючи на мовний бар'єр та інші складності у навчанні, Йоганном було підготовлено 13 українських та татарських хлопчиків (Стейплз, Дж., 2017, с. 16). З 1828 по 1866 р. меноніти пере-

творили сухі степи на квітучий сад: у степу з'явилися фруктові, тутові й лісові дерева. Колоністи заклали Алтагірське та Старобердянське лісництва (Рудченко К. В., 2004). Програма лісорозведення була закінчена до 1860-х рр., коли земельний резерв був вичерпаний.

Уряд спонукав колонії до розведення тутових дерев. Оскільки шовковиця гарно почувалась на південних землях, Корніс усіляко пропагував цей напрям господарської діяльності. Матеріали та інструкції з вирощування та виробництва шовку він запозичив у італійських майстрів. У середині XIX ст. на менонітські колонії припадало 94 % виробництва шовку Таврійської та Катеринославської губерній. Шовківництво Корніс вважав вельми перспективним напрямком розвитку господарства. У його планах була навчальна подорож до Італії, яку він так і не зміг здійснити через фатальну для нього хворобу (Гавел, 1848, с. 226).

За підказкою губернатора Новоросії князя М. С. Воронцова Корніс захопився розведенням тютюна. Підходячи до будь-якої справи вдумливо та з відповідальністю, він знову ж таки вивчав досвід інших країн та в журналі, який виходив для колоністів, надрукував інструкцію з порадами, як слід розвивати цю культуру в степах (*Agronomist Gavel's biography...*, p. 39). Він пропагував найкращі сорти тютюну та започаткував у своєму маєтку тютюнове виробництво, для діяльності якого було закуплено «сигарні» машини (Ерр D. Н., 1995, p. 21).

Методи землеробства в колоніях постійно удосконалювались. З метою запобігання виснаженню земель, за ініціативою Й. Корніса було введено чотирирілля з паром. 3/4 земель засівали хлібом, 1/4 залишали під паром, 1/6 відводили під картоплю. Пашню меноніти засівали пізніше, проте отримували більші врожаї, ніж оточуюче поселення. У другій чверті XIX ст. меноніти отримували врожаї в 2–2,5 разів вищі, ніж місцеві селяни. Наприкінці 1850-х пшениця коштувала 10 крб. сріблом за пуд, що приносило селянам великі прибутки. Щорічний дохід з землеробства на кожного члена громади доходив до 16–40 руб. Сріблом (О состоянии разных отраслей..., с. 123).

Реформи з соціальної підтримки підприємництва. Посуха 1832–1834 рр. радикально вплинула на уявлення Корніса про можливі напрями економічного розвитку менонітських колоній і регіону в цілому. О. Фадєєв оцінював посуху початку 30-х рр. XIX ст. як подію, яка відкинула економіку поселень на кілька років назад. Перед керівництвом колоній постало питання про те, як запобігти повторенню подібних криз (Staples J. R., 2003, p. 118). Як вважав Корніс, однією з гарантій, здатних забезпечити стійкість економіки в умовах неми-

нучих у регіоні природних катаклізмів, може стати орієнтація на комплексний господарський розвиток колоній. У зв'язку з цим він запропонував програми, спрямовані на підтримку розвитку менонітського підприємництва. Зауважимо, що цей проект у практичній діяльності Корніса був тісно пов'язаний з соціальною сферою.

З початку 30-х рр., коли кількість безземельних господарств, внаслідок росту населення в умовах обмеженого ресурсу, на території колоній збільшилась, Корніс запропонував серію соціальних програм, сфокусованих на поліпшенні становища безземельних членів конгрегацій. Його проекти дозволяли общинникам проявляти себе в альтернативних аграрних видах діяльності. Корніс виступив з ініціативою заснування окремої ремісничої колонії, яку планувалося розмістити поблизу центрального селища Молочанського менонітського округу – к. Гальбштадт. За свідцтвом Корніса, менонітські ремісники були незаможними людьми. Не маючи достатньо коштів для закупівлі великих партій сировини і забезпечення зберігання задалегідь виготовлених виробів, майстрові виконували переважно особисті замовлення (Staples J. R., 2003, p. 126).

Плани про утворення особливої промислово-ремісничої колонії Корніс обговорив зі своїм другом, бароном П. І. Кеппеном, статським радником і урядовцем Міністерства державного майна (Высочайше утверждённое положение...). До того часу в практиці колонізації Південного Заходу Росії було накопичено деякий, слід визнати, негативний досвід утворення поселень неаграрного типу (Біловезькі колонії) (Переписка Главного судьи Конторы...). На відміну від попереднього проект Корніса мав усі передумови виявитися успішним. Він здійснювався в достатньо сприятливих економічних умовах і на території регіону, який відрізнявся відносно високим рівнем розвитку. Для майбутньої колонії було обрано зручне, з погляду авторів проекту, місце розташування: її передбачалося розмістити на перетині торгових шляхів.

У жовтні 1837 р. П. Кеппен надав записку «Про стан і головні потреби іноземних поселенців у Таврійській губернії». У документі повідомлялося про наміри менонітів заснувати при к. Гальбштадт особливе ремісниче поселення на 200 господарств. Будучи прихильником проекту, Кеппен переконував адміністративні органи, що «поселення ремісників надасть їм можливість сприяти взаємному удосконаленню». Селище Ной-Гальбштадт він іменував «колонією нового типу» (О командировании Кеппена...).

У листі інспектору Пелеху Корніс пояснював свою позицію про необхідність практичного втілення проекту з обоюсторонньою вигодою, яка забезпечить сприятливі умови для подальшого розвитку

не лише менонітів, але й регіону в цілому, а саме: 1) необхідність забезпечення можливостей духовного і фізичного розвитку ремісників, поліпшення їх добробуту і збереження навичок майстрів; 2) перспективи утворення ремісничого центру, де вироблятиметься конкурентноздатна продукція; 3) організацію зручнішого доступу споживачів до якісних виробів незалежно від часу проведення ярмарків і ринків. У грудні 1839 р. з підтримкою цього проекту виступив Піклувальний комітет (О командировании Кеппена...).

9 липня 1841 р. Міністерство державного майна підписало указ про заснування колонії. Схвалюючи проект, це відомство висувало деякі вимоги стосовно внутрішньої організації поселення. На менонітів було покладено такі обов'язки: 1) побудову молитовного будинку; 2) створення школи; 3) організацію торгових лавок; 4) утворення ремісничого наказу, підлеглого Молочанському менонітському окружному наказу; 5) вибір десятиських; 6) побудову будинків за менонітським зразком; 7) відмову від землеробства (О командировании Кеппена...). Таким чином, к. Ной-Гальбштадт, будучи виключно ремісничим осередком, мав відповідати зразку типового колоністського поселення, зберігати спосіб життя общини.

Корніс усвідомлював, що утворення єдиного ремісничого поселення не могло розв'язати глобальну для менонітського соціуму проблему і вважав доцільним розповсюдити цей досвід на інші регіони анклавів поселень Молочної та Хортиці. На облаштування Ной-Гальбштадта з особистих коштів Йоганна було передано 100 000 крб. (Ведомости о хозяйственном состоянии...). Маючи намір продовжити проект, він намагався залучити до його фінансування інших забезпечених людей, проте реальне втілення замисленого зіштовхнулося з опором з боку молочанських землевласників. До того ж у тих ремісників, що влаштувалися в колонії, бракувало коштів для устаткування майстерень. Для них Корніс передбачив можливість отримання позик. Незважаючи на всі старання, ідея Корніса так і не досягла того результату, на який розраховував лідер. У 1857 р. на території ремісничої колонії знаходилося не більше 22 господарств (Staples J. R., 2003, p. 49).

Маючи деяку частку власного вільного капіталу, який, як було закладено в менонітському світогляді, повинен працювати, І. Корніс виступав як приватний банкір, пропонуючи процентні позики менонітським і німецьким підприємцям (Материалы И. Корниса: исходящие документы, отчёты, переписка с колониями..., с. 17), місцевим землевласникам, російським урядовцям (Переписка Йоганна Корниса..., с. 53–54). Корніс йшов назустріч різним суб'єктам економічної діяльності,

незалежно від їх суспільного і матеріального статусу. Він був переконаний у важливості підтримки малих підприємств (Журнали меннонитского приказа., с. 5). Помітимо, що Корнісу й раніше вдавалося демонструвати здібності фінансиста. Будучи скарбником «Біблійного товариства» (відомості за 1822 р.), він використовував громадські гроші, заробляючи для колоній додаткові кошти (Переписка Иоганна Корніса с меннонитами., с. 3).

Схвалення з боку Піклувального комітету отримав проект Корніса про виокремлення на території менонітських селищ спеціальних ділянок для заселення малозабезпечених молодих безземельних сімей, котрі, як передбачалося, могли стати локальними «ремісничими городками». Такі території незабаром з'явилися фактично в кожному молчанському селищі і стали центрами формування домашньої промисловості, ремесла і підприємництва. У 1847 р. було підготовлено «Проект правил про облаштування нових селищ із застосуванням щодо них господарських засад менонітів: про ділянки, призначені для поселення безземельних і ремісників». Відповідно до програми, землі для ремісників виділялися або на околиці колоній, або з обох їх кінців (Записка инспектора сельского хозяйства...). Вирішуючи проблеми розвитку ремесла і підприємництва, Корніс вимагав від керівників окремих громад надання кредитів молодим підприємцям задля їх участі у житловій програмі (Записка инспектора сельского хозяйства...).

Корніс першим запропонував використовувати майстрових для професійної підготовки хлопців із навколишніх іноетнічних поселень (Отчет Палаты...). З 1839 р. Іоганн практикував навчання хлопчиків з сусідніх сіл навичкам раціонального землеробства (О состоянии хозяйства., с. 6). Учні могли отримати в колоніях й ремісничі навички. Вони навчалися ремонту споруд, виготовленню сільськогосподарських знарядь і домашнього начиння. Після шести років проживання в колоніях стажисти отримали по 100–150 крб. сріблом для створення власного зразкового господарства. З таких хлопців формувалися навіть поселення (Новопавлівка і Анновка) (Обследование современного состояния...).

Нарешті, у середині 1840-х рр. при посередництві Корніса обговорювався проект про передачу на навчання менонітським ремісникам хлопчиків із болгарських поселень, проте, як згадував А. Скальковський, «ніякі переконання не допомогли, і болгарі рішуче відмовлялися передати своїх дітей в науку німцям» (Скальковский А., 1842, с. 139). Лише в 1855 р., використовуючи досвід Іоганна Корніса, Департамент державного майна приступив до реалізації програми з навчання ремеслам селян-

ських сиріт (Распоряжение по II Департаменту...). Його було успішно завершено у 1859 р.

І. Корніс не втрачав можливості популяризації виробів менонітських ремісників. Наприклад, у 1837 р. він порекомендував одному з місцевих землевласників візок, виготовлений ковалем із с. Орлово. Вартість виробу, який був здатний перевозити вантаж вагою 150–160 пуд., складала 240 крб. (Журнал исходящих документов., с. 57). Візок було відправлено покупцю, і на наступний сезон той же ремісник отримав нове замовлення, яке на цей раз поступило від сусіда торішнього покупця.

Й. Корніс і релігійна влада на території менонітських поселень. Представники державної влади підтримували Й. Корніса як світського лідера поселень, який вважав доцільним проведення господарських реформ, що відповідало важливим економічним завданням регіону. Здійснюючи керівництво господарськими проектами та отримуючи санкцію на них від зовнішньої світської влади, маючи схвалення від частини свого суспільства та набуваючи впливу й популярності серед менонітів, Іоган Корніс складав все більшу конкуренцію традиційно важливим для менонітського суспільства релігійним лідерам. У межах конфесійної спільноти, якими були меноніти, вперше виникав феномен появи світської еліти, з чим пастори конгрегацій погоджуватись не бажали.

Зіткнувшись з непримиренною опозицією з боку релігійних лідерів, Корніс діяв проти них нетрадиційними для протестантських конгрегацій методами. Аналізуючи практику примусу, яким користувався голова «Сільськогосподарського товариства» задля проведення реформ, пастори засуджували його, перш за все, за неповагу до виборної релігійної влади. Іоганн, як запевняли вони, не дотримувався основ релігійного життя, заперечуючи права церковних лідерів втручатись у цивільне життя. Він начебто порушував права, надані Маніфестами Катерини II (1762, 1763) стосовно свободи релігії. Вважалось, що саме через Корніса влада впливала на релігійних лідерів, вимагаючи від них мовчання і лояльності.

Пастор Д. Епп у своєму щоденнику занотував: «Поведінка Корніса – більш деспотична, ніж поведінка християнина». Рік потому він свідчив у тому ж щоденнику, що нічого не змінилося: «На Молочній замість (християнської) любові справжній деспотизм, і факел чвар горить» (The diaries of David Epp., р. 13). І незадовго перед смертю в 1843 р. Епп з жалем розмірковує: «Проблеми на Молочній не тільки продовжуються, але й насправді збільшуються... Один лише Бог знає, до чого це призведе. Багато чого робиться для розвитку садівництва, лісів і поліпшення земель. Але в духовній сфері, особливо в питанні керівництва

церквою, дуже сумна ситуація. З боку влади дуже багато нарікань щодо релігії, і більш уваги приділяється указам влади, а не релігії» (The diaries of David Epp..., p. 15).

Протистояння між релігійністю та світськістю проявилось у так званій «справі Варкентіна» – подію 1838 р., пов'язаною з новим підтвердженням менонітських привілеїв імператора Миколою І. З проханням ще раз затвердити привілеї до царя звернулись Корніс та декілька більш лояльних до нього релігійних лідерів. Проте до ініціативної групи не було зараховано Якоба Варкентіна – голову великої фламандської (консервативної) парафії, прихильника квієтизму – концепції «покою» та уходу менонітів від світського миру, який з 1830 р. вимагав поширити релігійну автономію (Urry J., 1989, pp. 282–284).

Меноніти вельми цінували свої привілеї, пишалися ними, але по-різному тлумачили її зміст. Я. Варкентін вважав, що економічні свободи – це частина релігійних прав менонітів. Для Корніса існувала розбіжність між релігійними та економічними правами, релігійною та адміністративною владою. Його позиція корінним чином відрізнялась від поглядів Варкентіна, який наполягав на збереженні замкненості конгрегацій, що суперечило позиції влади про роль менонітських общин у російському суспільстві та стримувало проведення реформ.

Діючи рішуче у господарській сфері, Корніс захищав та просував свою позицію. Відстоюючи права на керівництво, він жорстко розправився зі своїми супротивниками – спочатку з Я. Варкентіном (в 1842 р. його було зміщено з посади новим головою Піклувального комітету Євгенієм фон Ганом), а потім з однодумцем пастора – Гейнріхом Вінцем. Останній був висланий в Пруссію (Urry J., 1989, pp. 306–343). У відповідь на це Вінц написав свої нотатки, де створив негативний образ Корніса, звинувативши його в необмеженому деспотизмі, порушенні церковних принципів та репресіях проти справжніх послідовників віри.

Суспільна позиція та господарська поведінка Корніса були пов'язана з його світоглядними та релігійними уподобаннями. Світський лідер менонітських поселень був освіченою людиною, і, за припущенням дослідників, знайомий зі складними економічними і філософськими концептами свого часу (наприклад, теорією власності) (Staples J. R., 2000, p. 16–17). Хоча останнє припущення здається нам досить гепотетичним, достеменно відомо, що Корніс був прихильником пієтизму, і саме це вчення багато в чому мотивувало його діяльність та активну життєву позицію.

Зауважимо, що протягом усього періоду проживання в Росії ідеологія менонітів була досить гнучкою та прагматичною, що дозволило колоні-

ям пристосовувати своє вчення до життя в умовах поліетнічного та поліконфесійного оточення та в межах суспільства, яке відчувало на собі перші ознаки майбутньої модернізації. На менталітет російських менонітів вплинув віттембергський пієтизм, найвідомішими представниками якого були Й. Бонекемпер та Е. Вюст. Пієтисти пояснювали, що оновлення, відродження, позитивні зміни суспільства є ознаками істинної віри та схвалюються Богом. Також вони підтримували ідеї екуменізму про співпрацю та взаєморозуміння між християнами різних конфесій. Ці погляди поступово поширювались в менонітському середовищі після хвилі переселення 1818 р. та супроводжували економічний успіх колоній в імперській Росії.

Пієтизм Корніса став важливим для його звільнення від консервативного мислення та показав йому шлях до ефективної господарської та адміністративної поведінки. Завдяки пієтизму, Йоганн дивився на світ іншими очима. Він товаришував із відомим теоретиком цієї течії Даніелем Блюхером, а в 1927 р. Йоганн відвідав центр моравських братів у Саксонії. Під час цієї подорожі він спілкувався з Якобом ван дер Сміссеном з м. Данциг – найвідомішим пастором-пієтистом. У будинку Корніса на Молочній довгий час жив пієтист-месіонер Даніель Шлаттер (Staples J. R., 2000, p. 16). Ідеологічний перелом став моментом його пробудження та початком самих сміливих господарських експериментів, які змінювали економіку регіону. Вплинувши не лише на Корніса, але й на інших його братів по вірі, пієтизм став потужною ідеологічною мотивацією подальшої трансформації середовища менонітських колоній та, опосередковано, всього регіону.

Захоплений прагматичними та активними ідеями цього вчення, лідер колоній зазначав: «Я визнаю, що для християнина просте визнання Божого слова не є достатнім, але воно визнається справою» (Staples J. R., 2000, p. 16). Про зв'язок зі зовнішнім світом Корніс висловлювався наступним чином: «Слава Богу, що він не обмежив наше почуття любові лише вузьким колом осіб. Любов охоплює все людство, ми можемо любити всіх та працювати для них...» (Staples J. R., 2000, p. 16).

Ця позиція лідера поселень сприяла його вдалим стосункам з оточуючим іноетнічним населенням. Свої нововведення Корніс поширював не лише на менонітів та німців-колоністів, але й на ногайців, росіян, духоборів, молокан. Як вважав Гавел, саме його «відкритість» до спілкування з представниками інших етнічних груп привела його до успіху (Agronomist Gavel's biography..., p. 30–31). Його конфесійні уподобання поєднувались з релігійною толерантністю. Можливо, цю якість він отримав від своїх предків, оскільки в Пруссії конгрегації менонітів жили в оточенні інших конфе-

сій. Як голова Союзу, який відповідав за господарський розвиток регіону, Корніс піклувався про молукан та духоборів, росіян, про близьких до менонітів гунтерів. Останнім він допоміг улаштуватись на Молочній серед менонітів. Духобори висловлювали подяку Йоганну навіть з місць їхнього вигнання (*Agronomist Gavel's biography...*, p. 30–31).

Корніс здійснив декілька вдалих проектів з ногайцями – кочовим народом, іновірцями та носіями особливої культурної традиції, досить складної для розуміння. Лідер зумів не лише налагодити з ними контакти, але й досяг їхньої довіри. Першим етапом їх реформування були спроби поширити серед кочівників традиції осілого способу життя. Корніс заснував для ногайців декілька поселень з чітким плануванням, які у подальшому стали частиною Аккерманської колонії. Йому також вдалося залучити їх до регіонального проекту розведення мериносних овець. Ногайці довго відмовлялись від пропозиції, оскільки іспанські вівці не були визнані ними як жертвовні тварини. Якимось чином Йоганну вдалося довести, що саме іспанські вівці є найкращими та найбільш придатними тваринами, гідними для жертвопринесень. Корніс також зумів зацікавити старійшин, повернувши ногайцям половину кількості стада з умовою, що вони будуть доглядати та годувати його протягом чотирьох років на їхніх землях (Staples J. R., 2003, pp. 49–58). Бажаючи поширити власний досвід спілкування з кочовим народом, в 1839 р. Корніс підготував статтю, в якій розповів про історію їх перебування в регіоні (Шевчук, 2004).

Освітні проекти. Займаючись економічним перетворенням регіону, Корніс приділив увагу просуванню освітнього проекту, мета якого полягала в підвищенні стандартів початкової та запровадженні середньої освіти. Вперше ідея реформування шкіл виникла у нього в 1820 р., коли Корніс взяв участь у заснуванні Асоціації християнських шкіл. Звернувши увагу на існуючу освітню практику, він залишився незадоволеним як існуючою шкільною системою, так і практикою викладання (Стейплз, Дж., 2003. Религия, политика..., с. 8).

На той час система освіти в колоніях обмежувалася початковою школою. Записки Тобіаса Фоза – пієтиста та одного з перших відомих нам вчителів, які практикували в менонітських колоніях Молочної з 1822 р. по 1829 р., дозволяють скласти загальне уявлення про змістовний бік освіти. У програму навчання входила історія релігій, вивчення Біблії, читання, письмо, арифметика, граматики німецької мови, спів. На вимогу батьків даний перелік міг бути доповнений двома курсами: малюванням і географією (Friesen P. M., 1978, p. 693). Слід, однак, відзначити, що рівень підготовки вчителів був різним, і на практиці, до кінця 1830-х рр. – періоду

першого реформування шкільної системи, якість навчання істотно знижувався відсутністю освічених викладачів (Goertz H., 1992, pp. 100–109).

Реформа Корніса зводилась до залучення у школи професійно підготовлених, освічених викладачів, більшість з яких було запрошено з-за кордону. В описі моделі школи, складеної Корнісом, було, між іншим, зазначено, що вчителі повинні заохочувати учнів до читання книг та придбання знань не лише теологічного, але й загальнонаукового характеру (Goertz H., 1992, p. 112). Нова генерація вчителів демонструвала здатність не лише ефективно викладати, але й створювати навчальні посібники, що відповідали новим потребам суспільства, яке ставало більш динамічним. Серед них, наприклад, слід згадати підручник з математики Гейнріха Франца «150 арифметичних таблиць» (Friesen P. M., 1978, p. 832–833). Завдяки Корнісу в 1835 р. в с. Гальбштадт з'явилося Центральне училище – середня школа, що забезпечувала більш високий освітній рівень підготовки (Goertz H., 1992, pp. 123). З 1843 р. керівництво школами взяв на себе «Сільськогосподарський Союз».

Звертаючи увагу на зміст освіти, Й. Корніс розмірковував про майбутнє менонітських конгрегацій в імперії, намагаючись запобігти можливим політичним проблемам. Він вимагав від менонітів вивчення російської мови, без знання якої розвиток колоній після певного періоду буде вкрай обмеженим. Демонструючи монархізм та патріотизм, спонукаючи учнів святкувати державні свята, а вчителів формувати у нового покоління ширший світогляд, Корніс передбачав стратегію виживання менонітів у поліетнічному та наповненому протиріччями середовищі Російської імперії.

Зауважимо, що сам реформатор не залишився осторонь започаткованої ним реформи. На своїй фермі Корніс заснував сільськогосподарську школу, термін навчання в якій був розрахований на чотири – шість років. До навчання були залучені не лише меноніти, але й діти місцевих українських та російських селян. Учні утримувались за рахунок хазяїна ферми та навіть отримували стипендію (Плесская С. Г., 2004). Реформа системи освіти не тільки поставила навчання на території колоній на новий рівень, але й привела до розширення кругозору нового покоління, стимулювала пізнавальні потреби суспільства в цілому.

Допитливий та маючий жагу до знань, Корніс жваво цікавився історією земель, на яких були засновані Молочанські колонії. Він брав участь у перших спробах з вивчення курганів у північному Приазов'ї. Сприяв цьому П. Кеппен – російський вчений німецького походження та один із засновників Російського географічного товариства, який у журналі «Северная пчела» надрукував перелік

найвідоміших курганів півдня українських земель. Кеппен запевняв, що неподалік від Токмака знаходиться некрополь скіфських царів. У 1837 р. Корніс розпочав розкопки кургана біля свого маєтку. За деякими відомостями, він начебто дослідив 13 курганів неподалік від гирла р. Молочна. Нажаль Йоганн не розумів, що скоріше шкодить, ніж приносить користь науці. Існують відомості що звіт, який він склав для Кеппена з тим, щоб той оприлюднив його на одному з засідань Академії наук. Серед знахідок Корніса значилися останки людей, зброя, залізні, срібні та з позолотою речі, доля яких нині не відома (Шевчук С. П., 2004).

Визнання діяльності Корніса. Завдяки своїми сміливими експериментам, працьовитості, результативним проектам Корніс здобув добре ім'я не лише серед місцевих очільників. Про результати розвитку колоній та діяльність їх лідера повідомляли міністри на самому високому рівні. Корніс спілкувався з такими відомими особистостями, як С. Х. Контеніус, А. В. Фадєєв. Його маєток відвідали князь М. С. Воронцов, граф П. Д. Кісєльов. Останній стверджував, що розвиток ногайців відбувався лише завдяки впливу менонітів та енергійним діям їх лідера (*Agronomist Gavel's biography...*, р. 41). В 1838 р. Й. Корніса було обрано членом «Комітету з вивчення» Міністерства Державного майна. В 1844 р. він отримав золоту медаль за досягнення у розвитку сільського господарства (*Agronomist Gavel's biography...*, р. 41).

У 1825 р. імператор Олександр I відвідав маєток Юшанлі. В 1837 р. у м. Сімферополь відбулась зустріч Корніса з царем Миколоєм I. Серед численних питань особливу увагу було приділено ногайському проекту, за реалізацію якого Йоган удостоївся особистої подяки монарха. За успіхи в заснуванні експериментальної ферми Корніс одержав в подарунок від імператора 500 дес. землі.

У тому ж році Корніс приймав в Юшанлі Великого князя та спадкоємця престолу Олександра Миколайовича, Великих княгинь Олену Павлівну та Марію Миколаївну. На пам'ять про цю подію він отримав від монарших осіб золоту табакерку. В 1845 р. Юшанлі відвідав Великий князь Костянтин Миколайович, але особиста зустріч з лідером менонітів не відбулась, оскільки той несподівано захворів. Демонструючи свою прихильність та повагу, Костянтин Миколайович відрядив до Йоганна свого лікаря з проханням оглянути та продіагностувати хворого (*Agronomist Gavel's biography...*, р. 40).

Корніс прожив цікаве, наповнене подіями життя. В його біографії було дві країни, несподівані повороти долі, наполеглива праця та відповідальність, яких він ніколи не уникав. Його визнавали та ненавиділи, вихваляли та кривдили. Головне, що зали-

шив після себе лідер менонітських колоній – велику низку цікавих справ, які принесли користь майбутнім поколінням його одновітців. Йоганн Корніс помер у 1848 р. після нетривалої хвороби. Хоча засноване за його участі товариство існувало до 1871 р, згодом права цієї організації були суттєво урізані.

Висновки. У формальному сенсі Йоган Корніс не був частиною бюрократичної системи адміністративної вертикалі імперії. Проте він виконав роль механізму, який пов'язував цю вертикаль з господарськими та економічними структурами на локальному рівні, функцію на лише посередника, але й тригера, який надавав всій системі ефективного спрямування. Феномен Корніса був проявом особливостей розвитку замкненого протестантського колективу в стресових умовах колонізації – поліетнічності та поліконфесійності регіону, необхідності господарської адаптації та збереження світоглядної ідентичності. З одного боку, менонітське суспільство, яке мало традиції релігійної замкненості, не могло сприйняти іншого лідера зовнішнього походження, нав'язаного владою. З іншого – протестантське за своєю суттю та світоглядом населення колоній мало велику схильність до динаміки, тому, навіть інколи не усвідомлюючи це, воно потребувало в таких особистостях, яким був Корніс – лідерах із власного середовища, здатних на сміливі вчинки, «широку оптику» поглядів та аналітичні здібності, світоглядний прорив та вихід у іншу свідомість. Через його ідеї та діяльність протестантські менонітські конгрегації мали задовольнити свою потребу у розвитку. Отже, поява світського лідера Йогана Корніса була цілком передбаченим явищем.

Діяльність Корніса була спрямована на комплексний та взаємопов'язаний процес розвитку поселень та регіону, до якого входили завдання подальшого господарського освоєння та пошуків спеціалізації, запровадження на Півдні України основ товарно-грошових відносин, адміністративної інтеграції, колонізації, соціальної асиміляції та етнічної консолідації. Поступово Корніс очолив та довів своє лідерство в усіх цих сферах. Спонукальним мотивом діяльності Корніса була його переконаність у важливості ринкової спрямованості розвитку менонітських та оточуючих їх поселень в умовах російської передмодернізаційної ситуації. Більшість проектів Корніса була спрямована у майбутнє, та результати їх здійснення найбільш показово проявили себе у подальші десятиліття.

У загальній ретроспективі аналізу економічного розвитку поселень феномен діяльності Корніса підтверджує, що менонітський соціум мав здібність до саморозвитку і самореформування, що забезпечило йому гідну позицію в ході розгортання модернізаційних за характером економічних процесів на Південному Заході Російської імперії.

Бібліографічні посилання

- Брук, С. И., 1969. Проблемы этнического развития стран зарубежной Азии. *Вопросы истории*, № 1, сс. 88–108.
- Ведомости о хозяйственном состоянии молчанских меннонитских колоний, 1811 г. Спр. 310. Оп. 1. Ф. 134. Дніпро: *Державний архів Дніпропетровської області*. 18 арк.
- Венгер, Н. В., 2006. Йоганн Корніс та розвиток ремесла, підприємництва на території аграрних менонітських поселень Півдня Російської імперії. *Український селянин*. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, № 10, сс. 100–104.
- Высочайше утверждённое положение Комитета Министров «О дозволении Молчанским меннонитам учредить особую колонию из ремесленников» (2 июня 1841). В: *Полное Собрание Законов Российской Империи, 1842*. Изд. II. СПб.: Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, т. XIII, сс. 685–686.
- Гавел, 1848. Корнис И. И.: биографии сельских хозяев. В: *Журнал министерства государственных имуществ*, ч. 29, № 10–11, сс. 220–231.
- Гакстгаузен, А., 1870. *Исследование внутренних отношений народной жизни и особенности сельских учреждений в России*. В 3 т. Москва: Тип. А. И. Мамонтова, т. 1.
- Державний архів Одеської області, м. Одеса (далі – ДАОО)*. Ф. 6, оп. 3, спр. 15253, 3 арк.
- ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 324, 53–54 арк.
- ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 352, 44 арк.
- ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 43, 1–30 арк.
- Дружинина, Е. И., 1970. *Южная Украина в 1800–1825 гг.* М.: Наука.
- Дружинина, Е. И., 1981. *Южная Украина в период кризиса капитализма (1825–1850 гг.)*. М.: Наука, сс. 24, 128.
- Журнал исходящих документов И. Корниса. В: ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 432, 57 арк.
- Журналы меннонитского приказа. В: ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 142, 5 арк.
- Записка инспектора сельского хозяйства южных губерний Сухомлинова «Краткий взгляд на хозяйство и некоторые части внутреннего управления меннонитских колоний», 1848. В: *Російський державний історичний архів* м. Санкт-Петербург (РДИА). Ф. 398, оп. 9, спр. 2765, 1–383 арк.
- История и статистика колоний иностранных поселенцев в России. В: *Жунал министерства государственных имуществ*, 1854, № 8, сс. 4–82.
- Каменский, П., 1895. *Вопрос или недоразумение (к вопросу об иностранных поселениях на юге России)*. М.: Т-во А. А. Левинсон, с. 100.
- Клаус, А., 1869. *Наши колонии: опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России*. СПб: Нусвал, с. 168.
- Коновалова, О., 2002. Корнис, *Немцы Украины: пилотный сборник*. М.: МСНК, с. 109–110.
- Мармон, О., 1840. *Путешествие маршала Мармона, герцога Рагузского*. М.: Типография Н. Степанова.
- Материалы И. Корниса: исходящие документы, отчёты, переписка с колониями. В: ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 200, 17 арк.
- О командировании Кеппена. В: *Російський державний історичний архів* м. Санкт-Петербург (далі – РДИА). Ф. 383, оп. 29, спр. 609, 4–5 арк.
- О состоянии разных отраслей хозяйств в Южной России. В: *Журнал министерства государственных имуществ*, 1851, № 3, с. 123.
- О состоянии хозяйства колоний. В: РДИА. Ф. 398, оп. 9, спр. 349, 6 арк.
- Обследование современного состояния меннонитов (1915). В: РДИА. Ф. 821, оп. 133, спр. 319, 23–378 арк.
- Отчет Палаты за 1847 г. В: *Російський державний історичний архів* м. Санкт-Петербург (далі – РДИА). Ф. 383, оп. 10, спр. 7164.
- Переписка главного судьи Конторы с Экспедицией государственного хозяйства МВД о порядке взыскания податей с меннонитов, не занимающихся сельским хозяйством. В: ДАОО. Ф. 134, оп. 1, спр. 152, 10–12 арк.
- Переписка И. Корниса. В: ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 352, 44 арк.
- Переписка Иоганна Корнила с меннонитами. В: ДАОО. Ф. 89, оп. 1, спр. 36, 3 арк.
- Плесская, Э.Г., 2004. Молчанский меннонитский училищный совет. В: *Молочна – 2004: Міноніти і їх сусіди (1804–2004)*. Запоріжжя: РА – ТанDEM У, с. 78.
- Правила для взыскания с Новороссийских колонистов казённого долга (9 марта 1825). В: *Полное Собрание Законов Российской Империи, 1830*. Изд. I. СПб.: Типография II Отделения Собственного Его Императорского Величества Канцелярии, т. XL, сс. 131–136.
- Распоряжение по II Департаменту Государственных имуществ относительно обучения крестьянских сирот ремёслам. В: *Журнал министерства государственных имуществ*, 1855, № 11, с. 33.
- РДИА. Ф. 1181, оп. 18, спр. 71.
- РДИА. Ф. 383, оп. 29, спр. 634, 30, 57 арк.
- Рудченко К. В., 2004. Роль менонітів в інтенсивному розвитку степового лісорозведення у першій половині XIX ст.». В: *Молочна – 2004: Міноніти і їх сусіди (1804–2004)*. Запоріжжя: РА – ТанDEM У, с. 86–88.
- Скальковский А., 1842. *Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк*. Одесса: Тип. «Г. Нейман и К°», с. 139.
- Стейплз, Дж., 2003. Религия, политика и меннонитская жалованная грамота в начале XIX: пересмотр дела Варкентина. В: *Вопросы германской истоии*. Днепрпетровск: РВВ ДНУ, сс. 4–22.
- Стейплз, Дж., 2017. Иоганн Корнис и основание Бердянского лесничества. В: *Воросы германской истоии*. Дніпро: РВВ ДНУ, сс. 12–17.
- Фадеев, А. М., 1897. *Воспоминания*. В 2 ч. Одесса: Типография Высочайше утверждённого Южнорусского общества печатного дела, т. 1, сс. 168, 481.

Шевчук, С., 2004. Просветительская и научная деятельность М. Корниса в Северном Приазовье. В: *Молочна – 2004: Міноніти і їх сусіди (1804–2004)*. Запоріжжя: ПА-Тандем, с. 110.

Agronomist Gavel's biography of Johann Cornies (1789–1848) (H. L. Dyck trans.). In: *Journal Mennonites Studies*, 1984, № 2, pp. 29–41.

Dyck, H. L., 1984. Russian Servitor and Mennonite Hero: Light and Shadow in Images of Johann Cornies. In: *Journal Mennonite Studies*, № 2, p. 13.

Epp, D. H., 1995. *Johan Cornies*. Winnipeg, Manitoba: CMBC Publications and the Manitoba Mennonite Historical Society, pp. 1, 8, 46, 80–81.

Friesen, P. M., 1978. *The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911)*. Fresno: Protestant Spiritual Tradition, p. 199.

Goertz, H., 1992. *The Molotchnaya settlement*. Winnipeg: CMBC, pp. 100–109.

Isaac, F., 1908. *Die Molotschnaer Mennoniten*. Halbstadt: Raduga, 1908.

Mennonitisches Jahrbuch, 1907, pp. 66–81

Mennonitisches Jahrbuch, 1908, pp. 53–54.

Rempel, D. G., 1974. The Mennonite Commonwealth in Russia: A sketch of its Founding and Endurance, 1789–1919. In: *Mennonite Quarterly Review*, № 1, pp. 5–54.

Staples, J. R., 2003. *Cross-cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basing, 1783–1861*. Toronto: University of Toronto Press.

Staples, J., 2004. Johan Cornies and Pietism in the Molochna. In: *Preservings*, № 24, pp. 6–17.

The diaries of David Epp (1837–1843). Vancouver, BC Canada: Regent College Publishing, p. 13.

Urry, J., 1989. *None but saints: the transformation of Mennonite life in Russia*. Winnipeg: Hyperion Press Limited.

References

Agronomist Gavel's biography of Johann Cornies (1789–1848) (H. L. Dyck trans.), 1984. In: *Journal Mennonites Studies*, 1984, pp. 29–41.

Bruck, S.I., 1969. Problemy etnicheskogo razvitiya stran zarubezhnoj Azii [Problems of ethnic development of foreign Asia countries]. In: *Voprosy istorii*, № 1, pp. 88–108.

DAOO [State Archive of Odessa Region in Odessa]. F. 89, inventory 1, file 43, pp. 1–30.

DAOO [State Archive of Odessa Region in Odessa]. F. 89, inventory 1, file 324, pp. 53–54.

DAOO [State Archive of Odessa Region in Odessa]. F. 89, inventory 1, file 352, pp. 44.

Derzhavnyy arkhiv Odes'koy oblasti m. Odesa (further – DAOO) [State Archive of Odessa Region in Odessa]. F. 6, inventory 3, file 15253, p. 3.

Druzhinina, E.I., 1881. *Yuzhnaya Ukraina v period krizisa kapitalizma (1825–1850)* [Southern Ukraine during the crisis of capitalism (1825–1850)]. Moscow: Nauka, pp. 24, 128.

Druzhinina, E.I., 1970. *Yuzhnaya Ukraina v 1800–1825* [Southern Ukraine in 1800–1825]. Moscow: Nauka.

Dyck, H. L., 1984. Russian Servitor and Mennonite Hero: Light and Shadow in Images of Johann Cornies. *Journal Mennonite Studies*, № 2, pp. 10–18.

Epp, D. H., 1995. *Johan Cornies*. Winnipeg, Manitoba: CMBC Publications and the Manitoba Mennonite Historical Society.

Fadeev, A. M., 1897. *Vospominaniya* [Recollections]. In 2 vol. Odessa: Tipografiya Vysochayshe utverzhdenogo Yuzhnorusskogo obshchestva pechatnogo dela, vol. 1.

Friesen, P. M., 1978. *The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1911)*. Fresno: Protestant Spiritual Tradition.

Gaksthausen, A., 1870. *Issledovanie vnutrennih otnosheniy narodnoy zhizni I osobennosti selskikh uchrezhdeniy v Rosii* [Study of the internal relations of national life and features of rural institutions in Russia]. In 3 vol. Moscow: Tip. A. I. Mamontova, vol. 1.

Gavel, 1848. Kornis I. I.: biografii sel'skikh xozyaev [Cornies I. I.: biographies of farmers]. In: *Zhurnal ministerstva gosudarstvenny'x imushchestv*, № 10–11, pp. 220–231.

Goertz, H., 1992. *The Molotchnaya settlement*. Winnipeg: CMBC.

Isaac, F., 1908. *Die Molotschnaer Mennoniten*. Halbstadt: Raduga.

Istoriya i statistika koloniy inostranny'x poselencev v Rossii [History and statistics of foreign colonists in Russia]. In: *Zhurnal ministerstva gosudarstvenny'x imushchestv*, 1854, pp. 4–82.

Kamenskij, P., 1895. *Vopros ili nedorazumenie (k voprosu ob inostranny'x poseleniyax na yuge Rossii)* [Problem or only misunderstanding (to the issue of foreign settlements in Southern Russia)]. Moscow: T-vo A. A. Levinson, p. 100.

Klaus, A., 1869. *Nashi kolonii: opyt'y i materialy' po istorii i statistike inostrannoj kolonizatsii v Rossii* [Our colonies: experience and some information on foreign settlements in Russia history and statistic]. Saint-Petersburg: Nusval.

Konovalova, O., 2002. Kornis [Cornies]. In: *Nemcy' Ukrainy': pilotny'j sbornik*. M.: MSNK, pp. 109–110.

Marmon, O., 1840. *Puteshestvie marshala Marmona, gerczoga Raguzskogo* [Journey of Marshal Marmon, the Duke of Raguz]. M.: Tipografiya N. Stepanova.

Materialy I. Kornisa: iskhodyashchie dokumenty, otchety, perepiska s koloniyami [J. Cornies' papers: outgoing documents, reports and letters with colonies]. In: *DAOO*. F. 89, inventory 1, file 200, pp. 17.

Mennonitisches Jahrbuch, 1907, pp. 66–81.

Mennonitisches Jahrbuch, 1908, pp. 53–54.

O komandirovani Keppena [About Keppen's business trip]. In: *RDIA*. F. 383, inventory 29, file. 609, pp. 4–5.

O sostoyanii khozyaystva koloniy [About the state of colonies' economy]. In: *RDIA*. F. 398, inventory 9, file 349, p. 6.

O sostoyanii raznykh otrasley khozyaystv v Yuzhnoy Rossii [About the state of different sectors of the economy in Southern Russia], 1851. In: *Journal of State Domains Ministry*, № 3, p. 123.

Obsledovanie sovremennogo sostoyaniya mennonitov (1915) [Examination of the current state of the Mennonites]. In: *Rossiys'kiy derzhavnyi istorichnyi arkhiv in Saint-Petersburg (further – RDIA)*. F. 821, inventory 133, file 319, pp. 23–378.

Otchet Palaty, 1847 [Department report]. In: *RDIA*. F. 838, inventory 10, file 7164.

Perepiska I. Kornica [J. Cornies' correspondence]. In: *DAOO*. F. 89, inventory 1, file 324, pp. 53–54.

Perepiska Ioganna Kornica s mennonitami [J. Cornies' correspondence with the Mennonites]. In: *DAOO*. F. 89, inventory 1, file 36. p. 3.

Perepyska glavnoho sud'y Kontori s Ekspedytsyey gosudarstvennoho khozyaystva MVD o poryadke vyzyskaniya podatey s mennonytov, ne zanyamayushchykhysya sel'skym khazyaystvom. In: *Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovs'koy oblasti m. Dnipro* [Correspondence of the Chief Judge of the Office with the Expedition of the State Economy of the Ministry of Internal Affairs about the procedure for collecting taxes from Mennonites, who are not engaged in agriculture]. F. 134, inventory 1, file 152, pp. 10–12.

Plesskaya, E.G., 2004. Molochanskiy menonitskiy uchilishchnyy sovet [Molotchna Mennonite teachers council]. In: *Molochna – 2004: Minoniti i ikh susidi (1804–2004)*. Zaporizhzhya: RA–Tandem U, p. 78.

Pravila dlya vyzyskaniya s Novorossiyskikh kolonistov kazennogo dolga (9 marta 1825) [Rules for the collection of state debt from colonists in New Russia, on 9th of March 1825]. In: *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii. Ed. I. Saint-Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennogo Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii*, vol. XL, pp. 131–136.

Rasporyazhenie po II Departamentu Gosudarstvennykh imushchestv otnositel'no obucheniya krest'yanskikh sirot remeslam [Order of the II State Domains Department regarding the training of orphans in crafts.]. In: *Zhurnal ministerstva gosudarstvennykh imushchestv*, 1855, № 11, p. 33.

RDIA [Russian Historical State Archives in St. Petersburg]. F. 1181, inventory 18, file 71.

RDIA [Russian Historical State Archives in St. Petersburg]. F. 383, inventory 29, file 634.

Rempel, G., 1974. The Mennonite Commonwealth in Russia: A sketch of its Founding and Endurance, 1789–1919. In: *Mennonite Quarterly Review*, 1974, № 1, pp. 5–54.

Rudchenko, K. V., 2004. Rol' menonitiv v intensivnomu rozvitku stepovogo lisorozvedennya u pershiy polovini KhIKh st. In: *Molochna – 2004: Menoniti i ikh susidi (1804–2004)*. Zaporizhzhya: RA – Tandem U, pp. 86–88.

Shevchuk, S., 2004. Prosvetitel'skaya i nauchnaya deyatel'nost' J. Kornisa v Severnom Priazov'e [Educational and scientific activities of Cornies in the Northern Azov region]. In: *Molochna – 2004: Menoniti i ikh susidi (1804–2004)*. Zaporizhzhya: RA – Tandem U.

Skal'kovskiy, A., 1842. *Bolgarskie kolonii v Bessarabii i Novorossiyskom krae: Statisticheskiy ocherk* [Bulgarian colonies in Bessarabia and the Novorossiysk region: statistical sketch]. Odessa: Tip. «G. Neyman i K^o», p. 139.

Staples, J. R., 2003. *Cross-cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna Basing, 1783–1861*. Toronto: University of Toronto Press.

Staples, J., 2000. Johan Cornies and Pietism in the Molochna. In: *Preservings*, 2004, № 24, pp. 16–17.

Steyplz, Dzh., 2003. Religiya, politika i mennonitskaya zhalovannaya gramota v nachale XIX st.: peresmotr dela Varkentina [Religion, politics and the Mennonite Privileges at the beginning of XIX cent.: a review of Warkentin's case]. In: *Voprosy germanskoy istorii*. Dnipro: RVV DNU.

Steyplz, Dzh., 2017. Iogann Kornis i osnovanie Berdyanskogo lesnichestva [Johan Cornies and the foundation of Berdyansk forestry]. In: *Voprosy germanskoy istorii*. Dnipro: RVV DNU, pp. 12–17.

The diaries of David Epp (1837–1843) (J. B. Toews trans. and ed.), 2000. Vancouver, BC Canada: Regent College Publishing.

Urry, J., 1989. *None but saints: the transformation of Mennonite life in Russia*. Winnipeg: Hyperion Press Limited.

Vedomosti o khozyaystvennom sostoyanii molochanskikh mennonitskikh koloniy za 1811 [Vedomosti about the economic condition of the Molochansky Mennonite colonies for 1811]. In: *State Archive of Dnipropetrovsk Region in Dnipro*. F.134, inventory 1, file 310.

Venger, N.V., 2006. Yohann Kornis ta rozvytok remesla, pidpriemnytstva na terytorii ahrarykh menonitskykh poselen [Johann Cornies and the development of handicrafts, entrepreneurship on the territory of agrarian Mennonite settlements of the South of the Russian Empire]. In: *Ukrainskyi selianyn*. Shcherkasy: Shcherkaskyi natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho, № 10, pp. 100–104.

Vy'sochajshe utverzhdyonnoe polozhenie Komiteta Ministrov «O dozvolenni Molochanskim mennonistam uchredit' osobuyu koloniyu iz remeslennikov» (2 iyunya 1841) [The Majesty's approved position of the Committee of Ministers «About the permission to the Molotchna Mennonites to establish a special colony of craftsmen» (June 2, 1841)], 1842. In: *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii (PSZRI)*. Ed. II. Saint Petersburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobstvennogo Ego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, vol. XIII, pp. 685–686.

Zapiska inspektora sel'skogo khozyaystva yuzhnykh guberniy Sukhomlinova «Kratkiy vzglyad na khozyaystvo i nekotorye chasti vnutrennego upravleniya mennonitskikh koloniy» (1848) [Note by Sukhomlinov (who was the inspector of agriculture of the southern provinces) «Brief look upon the economy and some parts of Mennonite colonies' administration» (1848)]. In: *RDIA*. F. 398, inventory 9, file 2765, pp. 1–383.

Zhurnal iskhodyashchikh dokumentov I. Kornisa [J. Cornies' journal of outgoing documents]. In: *DAOO*. F. 89, inventory 1, file 432, pp. 57.

Zhurnaly mennonitskogo prikaza [Mennonite office' journal]. In: *DAOO*. F. 89, inventory 1, file 142, p. 5.